

2. A TÁRSADALOM ÉS A GAZDASÁG TÉRSZERKEZETÉNEK ALAPVONÁSAI

2.1. BELSŐ TÖRÉSVONALAK NYOMÁBAN – TÉRSZERKEZETI VIZSGÁLATOK AZ EURÓPAI POSZTSZOVJET TÉRSÉGBEN

A Szovjetunió szétesése után egy generációval a posztszovjet térségben még mindig akut politikai konfliktusok sora azt bizonyítja, hogy az 1990 után létrejött entitások belső feszültséggel terheltek. Nyugati mintákhoz szokott szemmel nézve talán meglepő, hogy ezen ellentétek nem kizárólag ideológiai-társadalmi szinten mozognak, de területi síkon is megjelennek. Ezen entitások instabilitását részben az okozza, hogy nem felelnek meg sem a homogén nemzetállam definíciójának, miként az államnemzeti koncepció sem tudott mély gyökereket eresztetni. Másképpen: a kialakult politikai határok a nekik szánt (identitásképző és homogénizáló) funkciót betölteni csak nagyon nehezen vagy egyáltalán nem képesek. Ennek oka álláspontunk szerint pedig az, hogy a jelenleg létező (és politikai értelemben véve fiatal vagy instabil) határok képtelenek voltak felülírni az évszázados fejlődés során kialakult fejlettségbeli és kulturális különbségeket, melyek sokkal jobban meghatározzák a térség viszonyait.

Azt gondoljuk tehát, hogy a térség problémaforrásai is sokkal jobban azonosíthatók, ha a törésvonalakat területi alapon azonosítjuk (ún. fantomhatárok nyomozásával – lásd HIRSCHHAUSEN, B. et al. 2015), azaz a nyugaton domináló politológiai és szociológiai megközelítés helyett visszatérünk a (korábban politikai szerepe miatt diszkreditált) regionális földrajzi és történeti nézőpont alkalmazásához. Meglátásunk szerint ugyanis (az „európai normáktól” eltérő viselkedésminta mellett) a nyugati rendezési tervek kudarcra részben arra vezethető vissza, hogy a **„frozen conflicts”** fogalmi és koordinátarendszert használva legfeljebb a konfliktusok befagyasztására képesek, de a probléma végleges rendezésére nem (ún. „frozen conflicts” területi sajátosságaira és az oroszok nagy szerepére lásd: TUDOROIU, T. 2012, 2017; DEMBINSKA, M.–CAMPANA, A. 2017).

2.1.1. Kutatási előzmények

A közelmúltig domináns szociológiai megközelítések a konfliktusokat *elsősorban* vertikális struktúrák mentén igyekeztek megragadni (a **sz** ályharc), a rendszerváltás óta eltelt idő azonban ékesen bizonyította, hogy a területi mintázattal jellemezhető (horizontális) problémák továbbra sem szűntek meg (és nem kizárólag a posztszovjet térségre korlátozódnak, hanem általános jelenségként kell velük számolni). A lengyel parlamenti és elnökválasztások (2010, 2015) területi mintázata feltűnő párhuzamot mutat az 1795–1920 közötti Porosz-Lengyelország és Orosz-Lengyelország területével (JAŃCZAK J. 2015; ZARYCKI, T. 2015). A jelenség mögött a két terület ma is eltérő gazdasági struktúrája áll (PÜTZ, R. 1997 szerint a magánszektorban foglalkoztatottak aránya, az iparban és mezőgazdaságban foglalkoztatottak egymáshoz mért aránya, a 10 ezer főre jutó külföldi érdekeltségű vegyesvállalatok területi elterjedése, a 10 ezer főre jutó vállalkozók számának területi mintázata mind hasonló képet mutat), mely viszont történelmi gyökerekre, az 1795 utáni eltérő irányú fejlődési pályára vezethető vissza (BOTTLIK Zs. 2018). E differenciákat a kommunista kísérlet sem tudta felülírni.

Belaruszban a belarusz nyelv használatának elterjedése kísértetiesen emlékeztet az 1921–1939 közötti lengyel–szovjet határ futására (BOTTLIK Zs. 2016), miként Lukasenka ellenzéki bázisának területi elhelyezkedése is kötődik az előbbi jelenségekhez. A mai nyelvhasználat és a politikai viselkedés egyfajta politikai tiltakozásként (protest behaviour) értelmezhető, s területi (és kulturális) kapcsolata a történelmi formációk határával arra utal, hogy az ország látszólagos homogenitása mögött – meglehetősen bonyolult – törésvonalak perzisztenciájával, krízishelyzetben esetlegesen kiújulásával kell számolni (RADZIK, R. 2002). A lengyel-belarusz határon máig egy olyan kontakt/puffer zóna rajzolódik ki, mely kulturális differenciákban is megtestesülő átmeneti jelleget mutat a katolikus lengyel és ortodox nagyorosz (írni-olvasni tudás, ruralizáció, mozaikos nyelvi-vallási területi mintázat) ideológiák között, alternatív, regionális identitást kínálva.

Lengyelország arra példa, hogy egy etnikailag (és vallásilag is) homogén államban is kimutathatók törésvonalak, melyek a történelmi meghatározottságra visszavezethető eltérő gazdasági struktúrákkal magyarázhatók. A belarusz példa **az** rt érdekes, mert itt egy tényleges politikai határként jóval rövidebb idegi funkcionáló vonal **in** ténén történt a hasadás egy ötven éves birodalmi integrációs-homogenizációs kísérlet ellenére (BOTTLIK Zs. 2013, 2016). Ez arra utal, hogy mélyebb és régebbi differenciák állnak a jelenség háttérében. E törésvonal ráadásul – szemben a lengyel példával – köthető a nemzeti identitás (Belaruszban sajátos módon a belarusz nyelvhasználatához kötődő) mintázatához.

Hasonló jelenség figyelhető meg a Balkánon Montenegró esetében (DEMETER G. 2010; BOTTLIK Zs. 2008a) ahol a magukat szerbként identifikáló

lakosság területileg és politikailag is élesen elkülönül a magát montenegróinak tartó lakosoktól, akik az 1912 előtti Montenegró magterületein alkottak többséget, s ez a terület lefedi azokat a térségeket is, ahol a függetlenségi párti Milo Djukanović jelentős arányban győzött mind az országos választásokon (1997), mind a függetlenségről szóló népszavazáson (2006). A történet érdekessége, hogy a magukat montenegróinak vallók zöme anyanyelvként a szerbet nevezi meg, miközben a múlthoz való viszonya (a címer, a himnusz és a zászló választása) és az emlékezetpolitika alapján élesen elkülönül a jugoszláv történetértelmezést propagáló szerbbarát perifériától. Itt az interferáló ideológiák árnyékában fejlődő regionális alapú nemzettudat továbbfejlődésének lehetünk tanúi (Belorussziával szemben), mely a (szerbtől nem különböző) montenegrói nyelv közelmúltbeli kodifikálásával, az etnikai önazonosság újabb pillérének konstrukciójával (nemzeti történelem mellett nemzeti nyelv) kívánja erősíteni bizonytalan (fuzzy) identitását.

Míg Montenegróban a nyelvhasználat másodlagos az etnikai alapú önmeghatározásban, addig Ukrajna területén a nyelvhasználat (s nem az etnikum) mutat korrelációt a politikai viselkedéssel, de ez ugyancsak számos tényezőre vezethető vissza, mint azt KARÁCSONYI Dávid és szerzőtársai (2014a) bizonyították. E tényezők között nem elhanyagolható a természetföldrajzi bimodalitás (a sztyepp és az erdővidék) sem, mely a régió történetét és ezen keresztül társadalmi-gazdasági viszonyait is meghatározta (KARÁCSONYI D. 2006, 2008, 2009, 2018). A Krími Tatar Kánság 18. századi bekebelezésével és az autochton lakosság kivándorlásával keletkező vákuum a gazdasági prosperitás ígéretével (fekete-tengeri szabadkereskedelem, és a Nyugat gabonaigénye a 19. században) tömegeket vonzott, mely átformálta a táj természeti és etnikai karakterét egyaránt, s gyorsuló urbanizációhoz vezetett (melyet a Donyec-medence vasérce és szene tovább gerjesztett a szovjet érában), egyedi régióvá formálva a mai Kelet-Ukrajnát és a Krímet (KŐSZEGI M. 2016).

A fentiekhez hasonló, napjainkig kimutatható, de bizonyíthatóan korábbi kulturális és/vagy politikai határvonalakkal kapcsolatban lévő, országon belüli törésvonalakat nevezi *fantomhatároknak* a nyugati irodalom (HIRSCHHAUSEN, B. et al. 2015.; HIRSCHHAUSEN, B. 2017a, 2017b). Kutatásuk a közelmúltban kapott nagyobb figyelmet (Lásd a 2011-es német projektet: *Phantomgrenzen in Ostmitteleuropa*: www.phantomgrenzen.eu 2018.06.24.; PETEM. 2018). A jelenség vizsgálata Magyarországon sem ismeretlen, fent említett magyar szerzők ugyanezt a témát járják körül (KARÁCSONYI D. et al. 2014a; BOTTLIK Zs. 2016, 2018). A Közép-Európa atlasz alapján (RÓNAI A. 1945) DEMETER és RADICS (2015) kísérelt meg „résvonalakat” meghatározni „ Osztrák-Magyar Monarchián belül, illetve a tágabb, Varsó–Vilnius–Minszk–Kijev–Szófia–Trieszt térségére vonatkoztatva (DEMETER G.–RADICS Zs.–PÉNZES J. 2018). Törésvonalakról

akkor beszélünk e cikkben, ha az indikátorok területi képe nem a Tobler-hipotézis (1970) alapján elvárható fokozatos átmenetet (a szomszédos területek hasonlók egymáshoz) mutatja.

A fantomhatárokat, belső törésvonalakat vizsgáló irodalom általában egyes esetekre fókuszált (VON LÖWIS, S. 2015b, 2017), leginkább a jelenkori politikai határok között vizsgálódva, ritkán regionális (ekkor főként általános jellegű: lásd VON LÖWIS, S. 2015a; vagy egyedi példákkal operáló: ZAMFIRA, A. 2015) még ritkábban történeti kontextusban (több időhorizontot összehasonlítva). A regionális elemzési módszerek (statisztika) alkalmazására a törésvonal-kutatás esetében van jelenkori példa (KARÁCSONYI, D. 2014b), de a több ország összehasonlító vizsgálatát megcélzó kutatások ritkák az adathozzáférés és egységesítés problémái miatt. A történeti statisztikai megközelítés (a „kemény módszerek” helyett a *regionális földrajz szemléletétől* némileg távol álló *általános történeti leírás* dívott a földrajzi szakirodalomban) szintén hiányzott. *E tanulmány e hiátus pótlására tesz kísérletet, midőn történeti statisztikákhoz nyúlva az egész posztszovjet térség megkísérli a történeti régiók rekonstrukcióját és ezek határainak egykori és mai országhatárokkal és mai belső törésvonalakkal való párhuzamosítását.*

2.1.2. Adatbázis, módszerek

Vizsgálatunkat a közelmúltban az interneten is elérhetővé tett (<https://archive.org/details/Statisticsofthe1897AllRussiaCensus> 2018.06.26.) 1897-es (első és egyetlen) orosz birodalmi census szelektált adatainak (mintegy 25 ezer elem) elemzésére alapozzuk. Ennek nagy előnye, hogy a cári Oroszország nagyjából (Galíciát kivéve) lefedte a mai posztszovjet térséget, így lehetővé teszi az egész térség egységes szempontrendszer szerinti vizsgálatát. A térség választását azonban nem csak ez indokolja; az aktuális problémák mellett a következő elméleti megfontolás is szerepet kapott. Mivel a kommunizmus a Szovjetunióban tartott a legtovább (70 év), a fantomhatárok perzisztenciája szempontjából a szóbeli hagyomány, a kollektív emlékezet ebben a térségben jóval kisebb jelentőséggel bír (HERRSCHEL, T. 2007) – azaz kiesik egy tényező, mely a fantomhatárok fennmaradásának irányában hat. *Ha ennek ellenére is léteznek fantomhatárok, az arra bizonyíték, hogy létezésükben nem a politikai, hanem a történelmi emlékezet és a kulturális meghatározottság játssza a főszerepet.*

Az 1897-es oroszországi népszámlálás anyaga mellett a Rónai András-féle Közép-Európa atlasz 1930-as évekre vonatkozó kompilációját használtuk fel a célból (RÓNAI A. 1945), hogy megvizsgáljuk, az 1920-as határváltozások után a terület mennyire integrálódott Köztes-Európához: azaz, a Varsó–Vilnius–Minszk–Kijev–Odessza térség *belső törésvonalai mellett léteztek-e markáns külső határok, melyek más makrorégióktól elkülönítették a térséget, avagy inkább az átmenetiség volt meghatározó* (TOBLER, W. R. 1970). A Rónai-féle atlasz

előnye, hogy szintén elvégezte a mozaikossá váló területen az utódállamok népszámlálásainak egységes szempontrendszer szerinti integrációját. Hátránya, hogy a két terület nem teljesen kompatibilis, továbbá az egyes országokban eltérő területi szinten voltak hozzáférhetőek az adatok, valamint a két adatfelvételezés között eltelt 40 év során nemcsak a feltett kérdések változtak a határváltozások és a módszertani fejlődés okán, de egyes indikátorok relevanciája, magyarázó ereje is megváltozott (pl. alfabetizáció). Így nem lehetett célunk azonos indikátorhalmazzal dolgozni. Emellett a két vizsgálat célkitűzése is eltérő volt.

A kutatás során használt forrásokhoz ilyen módon még nem nyúltak történészek sem. MIRONOV, B. N. (2000) ugyan elemezte az orosz társadalmat az 1897-es népszámlálási adatok alapján, de az ő kutatásai vertikális strukturák (társadalmi rétegzettség) azonosítását célozták, s nem volt területi jellege, regionális mintázatok után nem nyomozott. Rónaiék adathalmazát sem használták fel ily módon a már említett kivétellel.

További limitáló tényező volt a klasszikus függetlenségvizsgálat (PCA) alkalmazása szempontjából az 1897-es népszámlálásból felhasználható változók eleve kis száma. Ez a normáeloszlás peremfeltételként való jelentkezése miatt tovább redukálódott. Mivel azonban célunk nem (csak) fejlettségvizsgálat, hanem törésvonalak azonosítása is volt, így a dimenzióredukciót megcélzó vizsgálatok nem elengedhetetlenül szükségesek: az egymással magas korrelációt mutató változók kizárása ugyanis éppen az azonos mintázatok és strukturák azonosítását akadályozná. Mindenesetre (a vizsgálat más módszerekkel való reprodukálhatóságának érdekében) csak normáeloszlású mutatókat használtunk, a változók közötti kapcsolat erősségét korrelációs mátrixszal teszteltük; az egymással magas korrelációt mutató indikátorokat szelektáltuk. Az 1897-es adatsoron végzett, 360 területi entitást (*ujezdet*) felölelő, a mai posztszovjet térségre és határterületeire egyaránt kiterjedő vizsgálatunk a szelektált indikátorok kartogramjainak fedetésén, illetve a választott változók értékeinek aggregálásán alapult. A fedetés lehetővé teszi a nem normáeloszlású adatsorok (pl. vallási megoszlás) meghagyását. A kontrollvizsgálat során végzett PCA a kevés bemeneti változó (9) ellenére meglepően sok főkomponenst különített el (6), ami arra utal, hogy az indikátorok kiválasztása során jól jártunk el, de a KMO-Bartlett teszt alacsony értéke miatt (0,55) nem a főkomponens-analízis alkalmazása mellett tettük le voksunkat.

A vizsgálatba bevont mutatók ujezdenkénti értékeinek szuperponálása után kirajzolódó töréseket (zónákat) összehasonlítottuk a mai és történeti határok stabilitásával (RÓNAI A. 1945). A szuperponálás során az eltérő nagyságrendű – fajlagos és százalékos típusú – adatokat azonos nagyságrendre hoztuk, kiküszöbölendő az eltérő súlyfaktor jelentkezését, majd „azonos” irányba állítottuk. Nem az egyes kartogramokon kirajzolódó törésvonalakat szuperponáltuk, hanem az ujezdekre jellemző indikátorértékeket aggregálva kerestük a töréseket. Ennek oka, hogy az

egy-egy kartogramok szuperponálásánál szubjektív elemként jelentkezett volna az intervallumok meghatározása és a színek. Hasonló módszerrel dolgoztuk fel az 1930-as évek adatait. **1930** ábi előnye a fedetésnek, mint módszernek, hogy nem csak törésvonalak, de (az aggregált értékek alapján) *fejlettségi régiók* ugyancsak definiálhatók, sőt, klaszteranalízis segítségével (SPSS szoftverrel) *formális-hasonlósági régiók* (lásd: GYŐRI R. 2007 – a történeti szakirodalomban „történeti tájak” – lásd TÍMÁR L. 1993) is azonosíthatók. Ezek elkülönítését szintén megkíséreltük. A vizsgálat megbízhatóságát kontrollálandó diszkriminancia-analízissel ellenőriztük a visszaosztályzás sikerességét.

Az 1897-es népszámlálás adataiból a következő (zömmel százalékos vagy fajlagos) változókat alakítottuk ki (1. táblázat). A *helyben születettek arányára* azért esett a választás, mert a modernizáció nagyobb migrációt indukál, tehát a helyben születettek aránya áttételesen utal a modernizáció előrehaladottságára. Az *alfabetizáció* aránya szintén modernizációs mutató. A *kereskedők aránya* és a *városlakók aránya* hipotézisünk szerint nem ekvivalens – az urbanizáció valóban a modernizáció ismérve, de az orosz viszonyok ismeretében vidéken is kell feltételeznünk kereskedőréteget, különösen a térségben jelentős zsidóság jelenléte miatt (a korrelációs mátrix megerősítette feltételezésünket, hogy a modernizáció két eltérő aspektusáról volt szó). A *hivatali nemesség és a papság kereskedőhöz mért aránya* a régi elit és az új, polgári mentalitáshoz kapcsolódó társadalmi

1. táblázat. Az 1897-es és 1930-as vizsgálatokban használt indikátorok

1897-es orosz birodalmi népszámlálás	Rónai-féle atlaszból felhasznált mutatók
helyben született lakosság aránya %	iparban foglalkoztatottak aránya
írni-olvasni tudók aránya %	iparban foglalkoztatottak aránya
kereskedők aránya %	analfabéták aránya
városlakók aránya %	közlekedésben és kereskedelemben foglalkoztatottak aránya
pravoszlávok aránya %	közalkalmazotti keresők aránya
(papok+hivatalnok-nemesek)/kereskedők	születési arányszám
6 főnél nagyobb háztartások aránya %	halálzási arányszám
1 főnél több szolgát foglalkoztató háztartások aránya %	csecsemőhalandóság
20-59 / 60 éven felüliek aránya	népsűrűség és természetes szaporulat kapcsolata
	gabonatöbblet
	hústöbblet
	rétek és legelők jövedelme
	vasúti elérhetőség
	agrártúlnpesedési mutató

csoport feltételezésünk szerint területi differenciáltságban is megnyilvánuló viszonyát szimbolizálja. Feltételeztük, hogy a vallás lenyomatot hagy a társadalmi-gazdasági viselkedésben, ezért a *pravoszlávok arányát* szintén felhasználtuk (e feltevésünket a korrelációs mátrix ugyancsak megerősítette). Az *orosz ajkúak* térségbeli arányával pedig a központi hatalom behatolását (centralizációs-homogenizációs tendenciáit) kívántuk reprezentálni (KŐSZEGI M.–PETE M. 2016). A *szolgákkal rendelkező háztartások* aránya a családi gazdasági potenciál és társadalmi presztízs proxyjaként funkcionált. Ezzel ellentétben a *6 főnél népesebb családok* (helyesebben háztartások, hiszen a családtagok mellett a szolgákat is feltüntették) aránya (az országos átlag feletti érték) feltételezésünk szerint inkább a hagyományos, agrártársadalmakban jellemző demográfiai viselkedésre utal (az ember, mint munkaerő), tehát az előző változóhoz képest különböző minőségre utal. Végül hasonló megfontolások miatt az *öregségi indexet* illetve a 60 éven felüliek arányát (nem a demográfiai hanyatlás jeleként értelmezve e korban, hanem javuló egészségügyi helyzetet feltételezve) vettük figyelembe (a két változó közötti erős korreláció miatt az egyiket utólag elhagytuk).

Az 1930-as helyzet vizsgálatához különböző országok nemzeti statisztikáit egységesítő Rónai-féle Közép-Európa atlasz térképlapjait használtuk fel (1945), melynek adatait digitalizáltuk. Korrelációs mátrix segítségével 15, a társadalmi-gazdasági élet szegmenseit jól reprezentáló indikátort választottunk ki. Járásszintű adatbázisépítés helyett az egyes indikátorok szélső intervallumai által kijelölt területeket lehatároltuk és ArcGIS szoftverben digitalizáltuk. Ezt követően az értékeket újraskáláztuk, a pozitív szélsőértékekhez +0,5 és +1, a negatívokhoz -0,5 és -1-es értéket rendelve, a köztes intervallumokba tartozó (szintén digitalizált) területek esetében egységesen 0 értéket adva. Majd az így egységesített (mértékegységektől, nagyságrendi és területléptékbéli differenciáktól mentes, egyszerűsített) adathalmazon végeztük el a további vizsgálatokat (fedetés a fejlettségi értékek meghatározásához, klaszteranalízis a hasonló karakterisztikájú entitások elkülönítéséhez).

2.1.3. A regionális társadalmi és gazdasági differenciák jellege a 19–20. század fordulóján

A mutatók kapcsolatának elemzéshez használt korrelációs mátrix rávilágít a változók közötti kapcsolatra, így a korra jellemző társadalmi-gazdasági sajátosságokra, továbbá a fejlettségi vizsgálatokhoz lehetővé tette az indikátorok szelekcióját. Igazán magas (0,7 feletti) korrelációs koefficiens csak a (hivatalnok-) nemesek és papok kereskedőkhöz mért száma, illetve a kereskedők lakosságból való részese-
sedése között volt (a negatív korreláció arra utal, hogy a régi elit és a feltörekvő polgárság területileg is elkülönült). Ami a többi változót illeti: 1897-ben az Orosz

Birodalom európai felén minél nagyobb volt a helyben születettek aránya, annál kevesebben tudtak írni-olvasni, azaz a migráció ekkor még a műveltebb rétegek sajátja volt (a zsidók költözését tiltották nagy távolságra, a parasztoké csak 1861 után volt engedélyezett a vizsgált terület jó részén. A migráció részben az orosz telepítéspolitikából és a bürokrácia elterjedéséből fakadt). A műveltség és vagyon a kultúrához kötődött: minél nagyobb volt a pravoszláv vallásúak aránya, annál kisebb volt az alfabetizáció (és a migrációs hajlam sem volt nagy az említett centralizációs politikához kapcsolódó telepítések ellenére), ugyanígy kisebb volt a gazdasági erőt reprezentáló szolgák aránya. Minél nagyobb volt a szolgákkal bírók aránya, annál nagyobb volt az alfabetizáció foka 1897-ben az adott ujezdben, tehát nemcsak a műveltség és horizontális mobilitás, de a műveltség és a gazdasági helyzet között is volt kapcsolat. Minél nagyobb volt a nagycsaládok aránya egy térségben, annál kisebb fokú volt az alfabetizáció és a gazdasági potenciál, de a mutató kapcsolatban állt az ortodoxia elterjedtségével is.

Ezt követően a megrostált változók értékeit kartogramon ujezd szinten ábrázoltuk, a területi mintázatuk jellegét vizsgálva (terjedelmi okok miatt ezeket itt nem közöljük). Hipotézisünk szerint minél kevesebb indikátor mutat mozaikos területi elterjedést, annál valószínűbb, hogy a több változó felhasználásával végzendő komplex vizsgálatok (klaszteranalízis, szuperponálás) eredménye is kedvező a régiók és határvonalak azonosítása szempontjából. A családi gazdasági erő és társadalmi státus reprezentálására használt szolgákkal rendelkező háztartások aránya magas volt a lengyel és litván területeken és Dél-Ukrajnában, markánsan elkülönülve a többi ujezdtől. Az alfabetizáció hasonló képet mutatott: a Krím és Dél-Ukrajna itt is kedvező értékekkel bírt, ami az új telepéseknek köszönhető (erre utal az oroszajkúak területen mért arányát mutató kartogram is). Érdekes módon a kereskedők (mint tőkés társadalmi elem) aránya viszont éppen a lengyel-litván térségben volt alacsony, a Krím és Kelet-Belarusz térségében viszont magas. Ez mindenképpen arra utal, hogy a kereskedelem és zsidóság közötti kapcsolat a vártnál gyengébb – ugyanis Kijevtől keletre tilos volt a zsidó megtelepedés az 1804-es statútum szerint (PÁNDI L. 1997), mégis kiugró volt a térségben és a tatár kánság területén a kereskedők aránya (véltetően a gabonakereskedelemnek köszönhetően). Ugyanakkor a lengyel területeken kicsi a kereskedők aránya, noha ott meg 10% feletti zsidóság is volt mérhető Varsó környékén (BOTTLIK Zs. 2018). Az öregségi index Volhíniában és a Krím környékén volt kedvező, a balti térségben kedvezőtlen. A városlakók aránya tipikus nyugat-kelet lejtőt reprezentálva széles átmeneti zónákkal csökkent kelet felé, jól egybeolvásva a Kongresszusi Lengyelország (majd: a Visztulai Kormányzóság) határaival, illetve az 1772-es felosztás előtti határral. Végül pedig a régi elit és a polgári elemek (papok és nemesek vs. kereskedők ill. városlakók) arányát bemutató kartogram azzal a tanulsággal szolgál, hogy az eddig általában kedvező minősítést

kapó lengyel-litván régió is rendelkezett retrográd vonással. A Don térségében szintén magas volt a régi elit kereskedőkhöz-városlakókhöz mért aránya, ugyanis itt a kozákok kollektív nemességel bírtak. A modernizáció elmaradottságáról tanúskodó 6 főnél nagyobb háztartások Belaruszra és Közép-Ukrajnára voltak jellemzők, míg a helyben született lakosság különösen magas arányt (90% felett) mutatott Belorussziában, Észak-Ukrajnában (Dagesztánban és a Krímben ez érthetően alacsonyabb volt), Besszarábiában és a Baltikum déli, rurális felén – ez ugyancsak tradicionális struktúrákra utalt.

2.1.4. A történeti régiók továbbélése és fejlettségbeli különbségeik

Mivel a kartogramok jelentős része regionális sajátosságokat mutatott, s nem pedig mozaikos-fragmentált szerkezet jellemezte őket, ezért megkíséreltünk klaszteranalízissel az egyedi karakterisztikájú hasonlósági régiókat elkülöníteni az 1. táblázatban látható változók segítségével (ehhez -1 és +1 között újraskáláztuk az értékeket).

A térszerkezet már 5 klaszteres beállításnál is kirajzolta a korábbi történeti régiókat és így a régi, regionális nagyhatalmi státuszban lévő Lengyelország határai még felosztása után 100 évvel, 1897-ben is markáns választóvonalaként funkcionáltak. A sokáig svéd uralom alatt lévő Lett- és Észtország az indikátorok értékei alapján karakterében különbözött a lengyel-litván unió magterületétől, s önálló csoportba került az 1772 előtt Lengyelországhoz tartozó, de jellegében ortodox terület, mely látványosan, a régi orosz-lengyel határ mentén különült el a szintén ortodox Szmolenszk-Voronyezs régiótól. *Ukrajna kettéosztottsága (sőt, a Krím térségével inkább háromosztatúsága) már ekkor nyilvánvaló.* A 10 klaszteres beosztás azért figyelemreméltó, mert - Litvánia és a Doni kozákság területe kivételével – a klaszterszám növelésével nem új, nagy tömbben leváló foltok jöttek létre, hanem a korábbi klaszterhatárok mentén hasadtak le hosszban, de keskeny sávban átmeneti, pufferzónaként funkcionáló (és mégis összefüggő területet alkotva) kisebb térségek, járások. Ez azonban egyértelműen arra utal, hogy az itteni határok meglehetősen stabil szerkezeti vonalak. 15 klaszternél az átmeneti zóna feldarabolódik, de megkezdődik a Voronyezstől északra lévő, homogénnek tűnő terület szilánkosodása, illetve egy újabb pufferzóna kialakulása a keleti fejlettebb területek közötti térségben. A Krímtől keletre és nyugatra lévő dél-ukrajnai térség is elkülönül a többitől (a fejlettebb nyugati rész Odessza kikötőjének jelentőségével és a hadi úttal magyarázható). A korábban a terület nyugati felében meghatározott szerkezeti vonalak stabilak maradtak. A stabil határok mellett a klaszteranalízis sikerességére utal, hogy a kontrollként alkalmazott diszkriminancia-analízis 80% feletti visszaosztályzási sikerességgel dolgozott minden klaszter esetében.

Tesztelve hipotézisünket rátettük a térképre a mai országhatárokat, a bevezetőben azonosított jelenkori törésvonalakat, valamint a Rónai András atlaszában szereplő, a térség határainak időtállóságát-stabilitását bemutató térképét, és összevetettük ezeket ujezd szintű klaszteranalízisünkkel. Az eredmény: *a mai törésvonalak zöme már 1897-ben is létezett*, azt pedig az előbb megállapítottuk, hogy ezek már ekkor sem újak voltak (még a dél-ukrajnai fejlettebb körzet is a régi tatár kánság határaival esett egybe). *A klaszterek határai csak a Balti régióban és a lengyel-ukrán határnál közelítik a mai határok futását.*

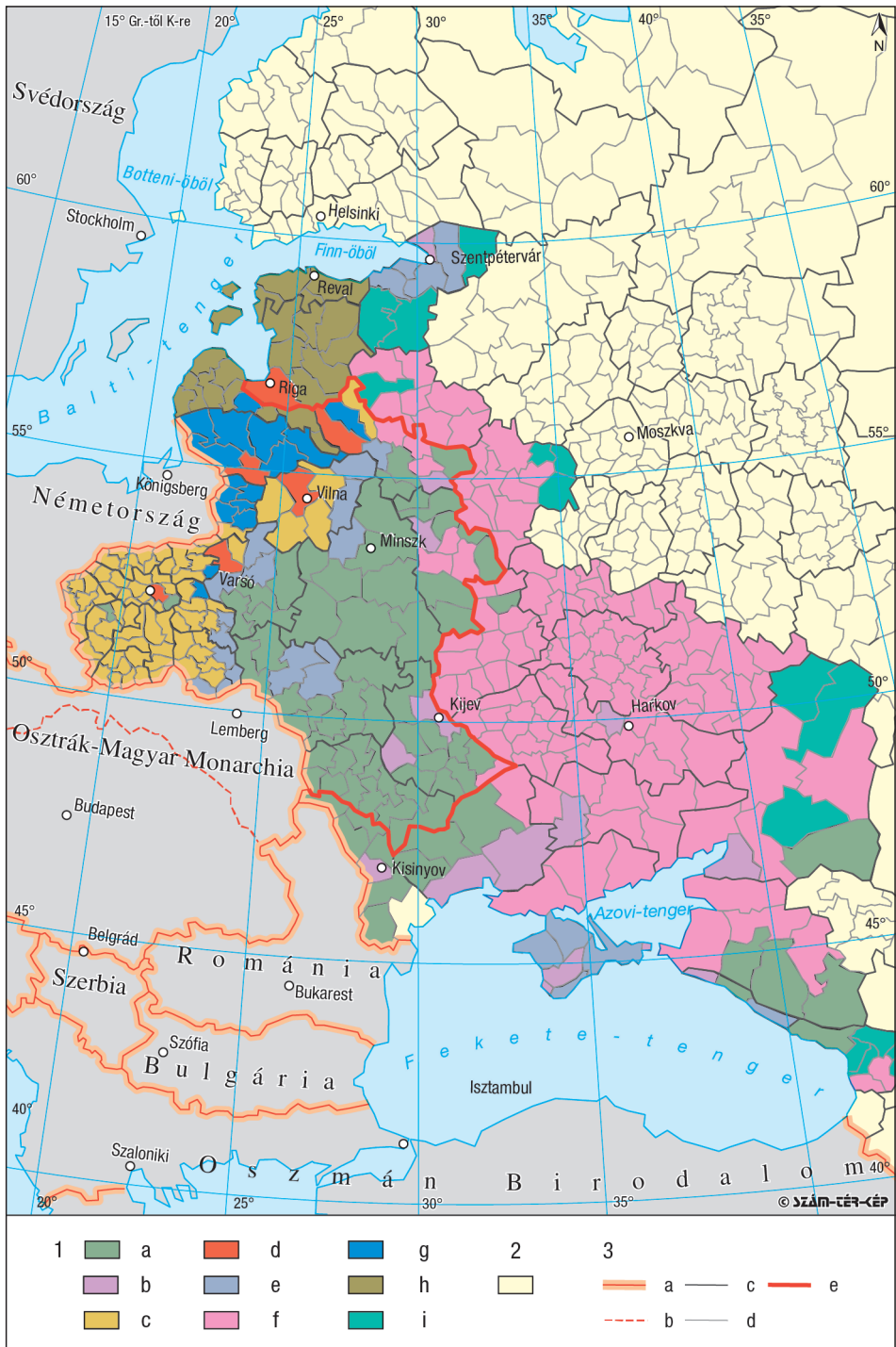
Ezek után érdemes megvizsgálni azt, hogy az imént definiált régiók közötti differencia megnyilvánul-e a fejlettségben is, vagy azok csak karakterisztikájukban különböznek. Elvileg ugyanis lehetséges, hogy hasonló mennyiségű, de nem azonos indikátor mutat átlag alatti és feletti értéket több csoportnál is. Ebben az esetben az eltérő jelleg ellenére a fejlettségi szint hasonló. Ezért az ujezd szintű adatokhoz visszatérve és aggregálva az 1. táblázatban látható (fajlagos, %-os és hasonló nagyságrendűvé alakított) indikátorok értékét (s a szórás csökkentése érdekében logaritmizálva őket) komplex fejlettségi mutatót alakítottunk ki a változókból, majd kartogramon ábráztuk a végeredményt. Azokat a változókat, melyek növekvő érték mellett kedvezőtlen jelenségeket testesítettek meg, a nevezőben tüntettük fel (mint pl. a helyben születettek aránya, pravoszlávok aránya, régi elit aránya a kereskedőkhöz mérten), a többi a számlálóban kapott helyet. Az így kapott kép igen jellegzetes mintázatot mutatott: Dél-Ukrajna és a Krím kedvező fejlettségi értékkel bírt köszönhetően a jó minőségű gabonatermő földeknek, a kereskedelemnek és a hadiipari fejlesztéseknek (mely máig kiható). Ettől északabbra kevésbé fejlett területek feküdtek. Itt *kirajzolódik a mai Kelet- és Nyugat Ukrajnát elválasztó vonal is: Kelet-Ukrajna fejletlenebb volt ekkor (melyet viszont a kommunista korszak iparfejlesztése igyekezett felülírni). Mindkét zóna kiterjedt északi irányba, Belarusz és a Baltikum felé, tehát a mai ukrán államhatáron túl terjedt. Varsó környéke, Litvánia és a Baltikum pedig a Krímhez hasonló magasabb fejlettséget mutatott.*

A kapott eredmény több klaszterrel is egyezést mutatott. Különbség, hogy a lengyel és balti területek hasonló fejlettségűként jelennek meg (noha külön klaszterbe kerültek), azaz fejlettségük fokát tekintve nem, csak a fejlettség jellegét illetően volt jelentős differencia. Szintén különbség, hogy Dél-Ukrajna fejlett és egységes terület, szemben a klaszteranalízis eredményével, mely kettévágta e térséget.

Éppen ezért kontrollvizsgálatként másként is megkíséreltük megállapítani a hasonlósági régiók közötti esetleges fejlettségi viszonyokat. Ennek során az azonos klaszterekbe tartozó ujezdek mutatónkénti értékeit átlagoltuk (területi súlyozás

1. ábra A terület kumulatív fejlettségi viszonyai az 1. táblázat változói alapján
1– Történeti régiók (elnevezésüket lásd 1. táblázat); 2– Oroszország nem vizsgált területei; 3– Határok, a– korabeli országhatár, b– Magyarország korabeli határa, c– gubernyija határ, d– ujezd határ, e– Lengyelország határa 1772-ben (Forrás: Oroszországi népszámlálás, 1897)

A társadalom és a gazdaság térszerkezetének alapvonásai

nélkül), majd klaszterenként kumuláltak az egyes mutatók területtel nem súlyozott átlagértékét és az összpontszámot összevetve egy relatív fejlettségi sorrendet állapítottunk meg. Átlag (4,7) feletti fejlettség jellemezte Dél-Ukrajnát (5 átlag feletti mutató, 7,6 pont), a litván-livón pufferzónát (8 átlag feletti mutató, 8 pont), Lettországot és Észtországot (5 kedvező mutató, csak az urbanizáltság foka alacsony, illetve relatíve előregedő társadalom: 6,5 pont) és Litvániát (2 kedvező indikátor, 5,8 pont). Kevésbé volt fejlett, de még átlag feletti összpontszámmal bírt a Kongresszusi Lengyelország területe (a kedvező és kedvezőtlen értéket mutató indikátorok száma is alacsony, 5,2 pont) és a tőle keletre fekvő átmeneti zóna. A térségi átlag értékét mutatta a nyugat-ukrajnai körzet fejlettsége. A többi klaszteranalízissel lehatárolt területre az átlagnál gyengébb értékek voltak jellemzők (Kelet-Belarusz és Kelet-Ukrajna: 3,9 pont; keleti peremvidék). A nyugat-ukrán és kelet-ukrán régió elég stabilnak tekinthető, mert az indikátorok szórásértéke (a beköltözők arányát kivéve) mindkét területen alacsony volt. Hasonlóan érvényes ez a kongresszusi Lengyelország területére (ellenben a puffer területén már magas volt az indikátoronkénti szórás értéke). A 15 klaszternél kiváló egykori tatár kánság területe (valamint a keleti és nyugati ukrán és belarusz területek között húzódó átmeneti sáv) átlagoshoz közeli fejlettségi értéket mutatott, míg a hasonlóképpen önálló régióvá váló kereskedelmi centrum, Odessza kiemelkedő, a balti városokéhoz és Pétervárhoz hasonló értékekkel (7-8) rendelkezett. A lengyel városi régiók fejlettsége ettől elmaradt (Lódz: 6,6).

2.1.5. A törésvonalak futása az első világháborút követően

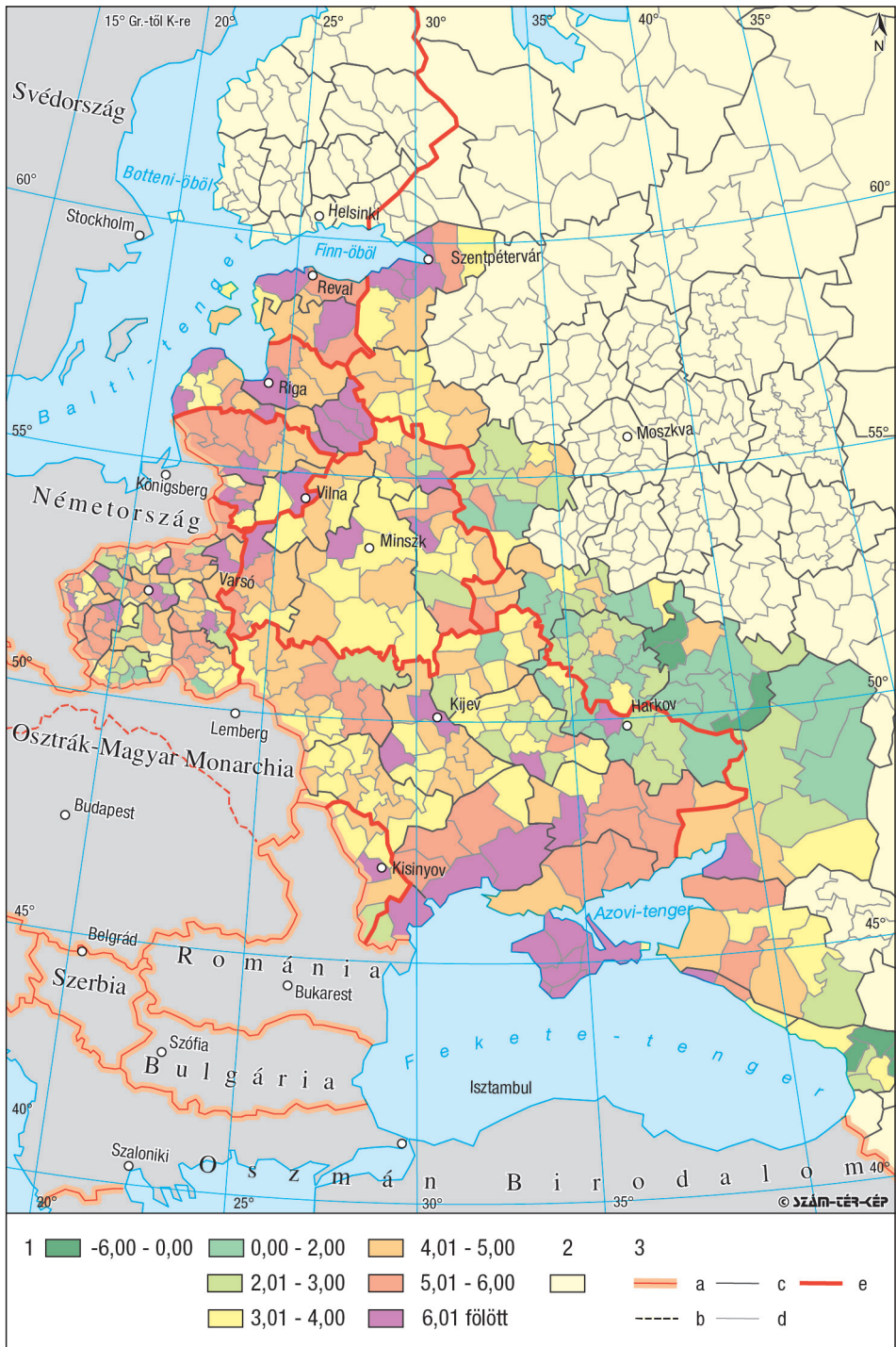
Eddig a mai posztszovjet térség egykori Orosz Birodalmon belüli strukturális differenciáit elemeztük, a következőkben pedig azt vizsgáljuk, hogy *nyugat felé éles határral különült-e el a köztes-európai régiótól ekkor, vagy annak folytatásában elhelyezkedve a törésvonalak helyett a fokozatos átmenetiség jellemezte-e?* Ehhez azt vizsgáltuk meg, hogy az 1918 utáni átrendeződés új határai mennyire estek egybe a korábbi törésvonalakkal, illetve mennyire voltak képesek felülírni a régi szerkezeti különbségeket, eltüntetni a Köztes-Európán belüli regionális differenciákat.

Mivel a 15 mutató (1. táblázat) az újráskálázás után egymással alacsony korrelációs értékeket mutatott, ezért független változóknak tekinthetők: ez lehetővé tette szuperponálásukat. Csupán az analfabetizmus és a halálozás, az analfabetizmus és agrársűrűség, valamint – némi meglepetésre – az analfabetizmus és

2. ábra A klaszteranalízis alapján képződött hasonlósági (formális) régiók

1– Fejlettségi szint; 2– Oroszország nem vizsgált területei; 3– Határok, a– korabeli országhatár, b– Magyarország korabeli határa, c– gubernyija határ, d– ujezd határ, e– jelenlegi országhatár (Forrás: Oroszországi népszámlálás, 1897)

A társadalom és a gazdaság térszerkezetének alapvonásai

ipari lakosság aránya mutatott 0,5 feletti korrelációt – ez utóbbi arra utal, hogy *a szakképzett munkaerő szerepe jóval kisebb volt a térség iparosításában*. Szintén viszonylag erős volt a halálozás és agrárlakosság aránya közötti kapcsolat (preindusztriális térségek), s az ipari és agrárlakosság aránya közötti kapcsolat is 0,5 felett volt, ami arra utal, hogy az iparosodás nem feltétlenül járt együtt az agrárszféra szerepének csökkenésével, és magyarázza az analfabetizmus és ipari lakosság aránya közötti kapcsolatot is.

A fenti mutatókat előbb csoportosítottuk, azért, hogy a (feltételezésünk szerint) perzisztensebb demográfiai és a gyorsabb változást mutató gazdasági jellegű indikátorokat elkülönítsük, majd kartogramjaikból fedvényeket (metszeteket) készítettünk, aggregálva a korábban újraskálázott értékeket. A gazdasági viszonyokkal ellentétben a társadalmi-demográfiai viszonyokban a határváltozás óta eltelt 10 év alatt nem lehet markáns változást elérni, tehát ha a fejlettséget elemeire bontva vizsgáljuk, akkor a társadalmi viszonyok nagyobb perzisztenciájuk okán még a régi állapotot tükrözik. Így az itteni törésvonalak nem lehetnek frissek. Így pl. a *demográfiai* helyzetet a születések, halálozások, a csecsemőhalandóság és a népsűrűség és népességnövekedés kombinált mutatójából képzett aggregált index reprezentálta. Köztes-Európában a lengyel térség mutatta a legkedvezőbb képet (alacsony halálozási, közepes születési arány). A Balkánon a hasonlóan pozitív értékek viszont rosszabb egyéb mutatókkal párosultak. Markáns differencia (mélypont) volt mérhető a régi galíciai határon és az új lengyel-román, ill. lengyel-szovjet határon is Köztes-Európához képest.

A változócsoportonkénti vizsgálat után pedig az *összes változó* felhasználásával állítottunk elő egy értékek szerint kumulált összefoglaló térképet. Itt az értékek +11 és -11 között szóródtak (az elvi lehetőség +15 és -15 volt). *A tágabb intervallum ellenére a törésvonalak nem lettek sem markánsabbak, s nem is voltak azonosak a* (terjedelmi okok miatt nem közölt) *résztérképeken szereplőkkel, ami arra utal, hogy létezett regionális specifikáció: a térségek a gazdasági és társadalmi viszonyok eltérő aspektusaiból mutattak előrehaladást, s ez részben kioltotta a különbségeket. Egyértelmű regionális határként funkcionált a Kárpátok (de a keleti új magyar határ is), valamint a római katolikus – görög katolikus/orthodox (lengyel–ukrán) vallás elterjedésével illetve a Curzon-vonal futásával hasonlóságot mutató lengyelországi belső törésvonal is. Az 1921-es lengyel-szovjet határon túl pedig még fejletlenebb területek húzódtak. Besszarábia 1930-ban már elkülönül mind az ukrán, mind a román régióktól, Galíciát pedig Lemberg kisugárzása tartotta fenn (erre vonatkozóan érdemes megjegyezni, hogy hasonló funkciót sem Bukarest, sem Kijev, sem pedig Belgrád nem tudott betölteni a térkép tanúsága szerint). A legfejletlenebb, periférikus területek legalább olyan gyakorisággal fordulnak elő az új határokon (Besszarábia, Bukovina, Érmellék), mint a régieken (Kárpátok, Galícia). Ez utóbbiak tehát perzisztensnek tekinthető*

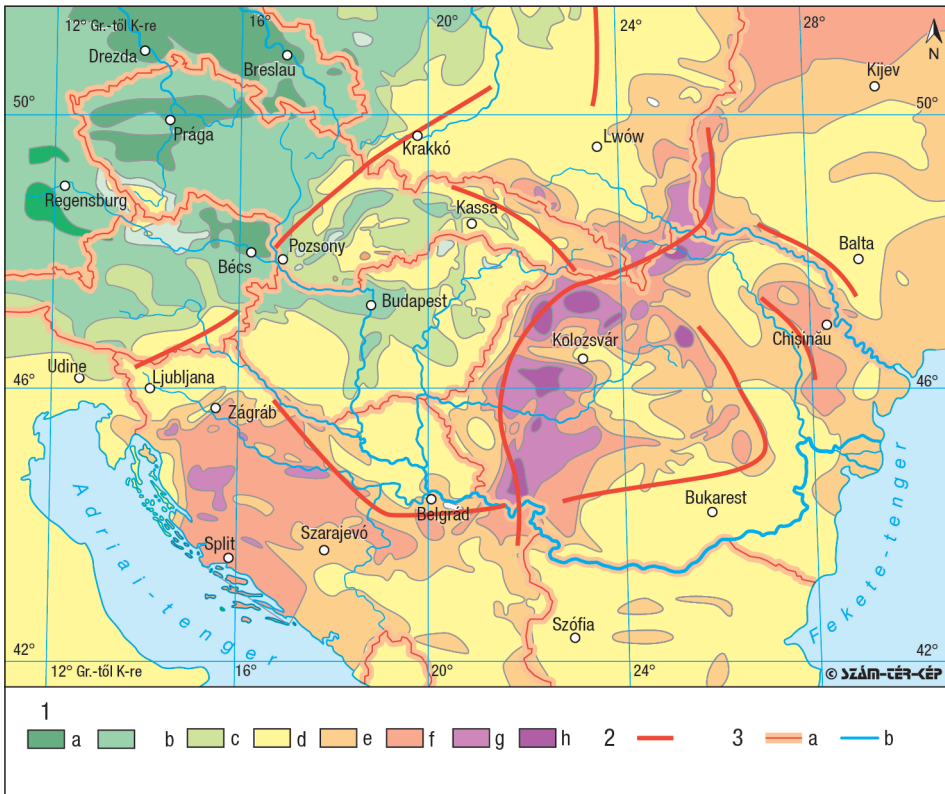
törésvonalak, az új határok pedig vagy periferizálták az új peremvidékeket, vagy a határokat eleve ilyen régiókon át húzták meg (ez ennek alapján nem dönthető el). A posztszovjet térség nyugati irányú regionális kötődéseit illetően elmondható, hogy a Besszarábia és Galícia mentén 1930-ban található markáns törésvonal miatt a déli területek markánsan elváltak a kelet-közép-európai (visegrádi) térségtől. Ezzel szemben az új lengyel állam területein nem ilyen egyértelmű a helyzet: kelet felé széles zónában az átmenetiség volt a jellemző, míg markáns fejlettségbeli különbség az új lengyel államon belül inkább a mai belarusz és lengyel határ vidékén volt megfigyelhető (megfelelve az 1897-es állapotnak). Az új lengyel állam belső törésvonalát az 1945-ös határváltozások számolják majd fel. Összességében a posztszovjet térség belső fejlettségi viszonyai nem változtak jelentősen 1897 óta (bár a nyugat-ukrán területek kétségtelenül jobb mutatókkal rendelkeztek, mint a belarusz régió), és Szűcs (1983) koncepciója Európa három történeti régiójáról is igazolást nyert térképeinken: a visegrádi országok fejlettségi szintjük alapján átmenetiséget képviseltek Nyugat- és Kelet-Európa között. A fentiekből szintén következik, hogy a PÁNDI (1997) által újra köztudatba hozott Köztes-Európa régió nemcsak kulturálisan, de fejlettsége alapján sem volt egységes.

A 15 mutató relatív függetlensége lehetővé tette klaszteranalízis során történő felhasználásukat. A cél most is (miként az 1897-es vizsgálatban) a hasonló jellegzetességeket mutató területek lehatárolása volt. 7 klaszter esetében a következő kép rajzolódott ki: az egykor Orosz Birodalomhoz tartozó Kongresszusi Lengyelország területe élesen elkülönült Galiciától és a posztszovjet térségtől, míg ez utóbbiak egy csoportba kerültek, de Románia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság területe is e klaszterbe tartozott, ami arra utal, hogy a posztszovjet térség 1930-as jellemzői Európa más (fejletlen) területeivel is rokoníthatók. A kontrollként alkalmazott diszkriminancia-analízis alapján a 7. klaszter (posztszovjet-Galícia-Balkán), elkülönült a többitől. A 4. klaszter (lengyel régiók) más klaszterekkel átfedést mutatva arra utal, hogy nem olyan markáns sajátosságokkal bír a régiócsoport, és közelebb áll a köztes-európai jelleghez, mint a volt orosz birodalmi területekéhez.

Ha 15-re növeltük a predikatív csoportok számát, akkor az eddig homogén Galícia és a Kárpátok jóval mozaikosabbá vált, de Dél-Lengyelország (Osztrák-Galícia északi része) is elkülönül az egykor orosz uralom alatt álló lengyel területektől. A fragmentálódás eredményeként Besszarábia is elkülönült és inkább hasonlított az ukrán körzetekre, míg Transznisztria a Regátra. Lemberg/Lvov térsége is elkülönül a környezetétől. Belorussziát és Ukrajna nagy részét viszont továbbra is azonos klaszterbe sorolta a szoftver (13), és a lengyel klaszterrel alkotott határai is stabilak maradtak. A klaszterszám növelésével a posztszovjet térségben a legstabilabb határ a lengyel és a belarusz-ukrán zóna között húzódott. A diszkriminancia-analízis eredménye szerint a lengyel területek visszaosztályozása a legbizonytalanabb, a legkevésbé homogén területi entitásnak tekinthetők.

Ezt követően tipizáltuk a hasonlósági régiókat. Megvizsgáltuk, hogy milyen sajátosságokat mutatnak a többi csoporthoz képest az indikátorok átlagértékei és szórása alapján (melyek az egyes régióképző mutatók), majd pedig az átlagértékek aggregálásával megkíséreltük a hasonlósági régiók fejlettségi szintjének megadását, a posztszovjet térség 1930-as fejlettségi állapotának összevetését Európa más történeti régióival.

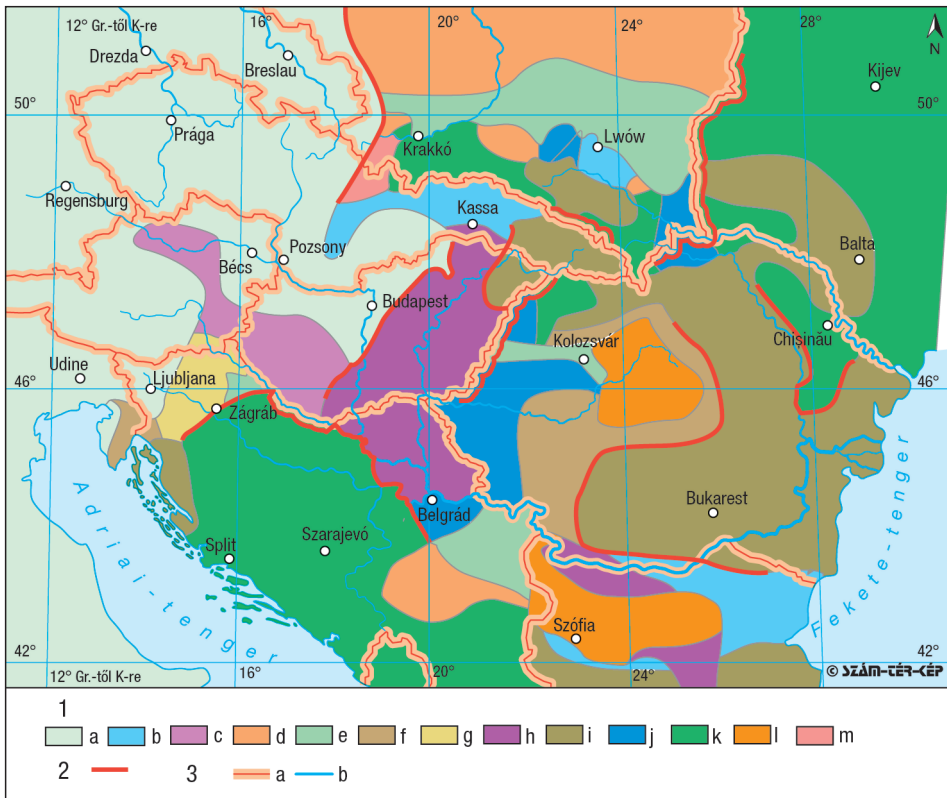
A 15 klaszteres vizsgálat esetében a térségben 5 régió mutatott jobb értéket átlagtól (a német területek, az Alföld, Graz és Dél-Dunántúl, valamint Lemberg, Felvidék, Észak-Bulgária), s a lengyel területek mutattak még átlaghoz közeli értéket. A szovjet területek 7 átlag alatti mutatóval rendelkeztek, egyedül a születési arányszám mutatott kedvező értéket. Ezzel szemben a lengyel területek 5 jó mutatóval (csecsemőhalandóság, elérhetőség, hústöbblet, halálózás és születési arányszám) is rendelkeztek a 4 átlag alatti mellett. Mint látható, a kedvező

3. ábra Közép-Európa regionális fejlettségi különbségei 1930-ban és kapcsolatuk az 1920-as határokkal az összes mutató alapján
1– A fejlettségi szint (a-tól h-ig csökken); 2– főbb törésvonalak; 3– Vonalas elemek, a– korabeli országhatár, b– folyók (Forrás: RÓNAI A. 1945)

mutatók zömmel demográfiaiak, s nem gazdasági jellegűek. Dél-Lengyelország az elérhetőség és a kedvező halálózási mutató mellett 6 negatív mutatóval bírt.

Mivel az 1897-ben meglévő, évszázados múltra visszatekintő törésvonalak 1930-ra sem halványultak el, nem meglepő, hogy a szovjet birodalmi homogenizáció-centralizáció az 1945 utáni újjáépítést követően (pedig a világháború sok helyütt gazdasági és demográfiai 'tabula rasa'-t csinált) sem tudta eltüntetni ennek nyomait. Különösen, hogy bizonyos térségekben (Nyugat-Ukrajnában például) maga is hozzájárult ennek fenntartásához. (Ezzel szemben a Baltikumban az oroszjarkú lakosság dinamikus megtelepedése, Belaruszban pedig az állami kultúrpolitika a korábbi regionális differenciák nivellálásának irányába hatott).

4. ábra Formális (hasonlósági) régiók Köztes-Európában 15 indikátor alapján (12 klaszter)
 1–Történelmi régiók, a–Német, b–Felvidék, Bulgária, c–Dél-Dunántúl, d–Lengyelország, Közép-Szerbia, e–Galícia, lengyel határvidék, f–Dél-Erdély és hegységkerete, g–Szlovénia, h–Alföld, Vajdaság, i–Románia, Dél-Bulgária, Ruténföld, j–Partium, Galícia keleti határa, k–Nyugat-Balkán, Szovjetunió, l–Erdélyi-medence, Balkán-hegység, m–Osztrák-Szilézia; 2–főbb törésvonalak; 3–Vonalas elemek, a–korabeli országhatár, b–folyók (Forrás: RÓNAI A. 1945)